

کهن ترین نوشته شناخته شده فارسی در آموزش شطرنج

علی صفری آق قلعه

حرکت مهره‌ها و شیوه‌های بازی شطرنج در روزگاران پیشین با روش رایج امروزی تفاوت‌هایی داشته و به همین دلیل برخی از اصطلاحات این بازی برای ما ناشناخته مانده است. این اصطلاحات در متون کهن به کار رفته و ناآشنایی با این موضوعات، مصححان را در تصحیح و دریافت درست این آثار با دشواری روبروی کرده است.

برای نمونه، شیوه حرکت مهره فیل در کتاب *راحة الصدور و آية السرور* (محمدبن علی بن سلیمان الراوندی، تصحیح محمد اقبال، تهران، علمی، ۱۳۶۳ش [افست چاپ ۱۹۲۱ لیدن]، ص ۴۰۸) چنین توصیف شده است: «و فیل‌ها کژ سیر می‌کنند یک خانه بگذارند و در دوم نشینند و ضرب آنچ توانند کنند...»

همین شیوه حرکت مهره فیل — از زبان همین مهره — در «رسالة شطرنجیة» (مندرج در: مصنفات فارسی علاءالدوله سمنانی، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ش [چ ۲]، ص ۳۲۵) چنین توصیف شده است: «... یک هنر دارم که دو منزل را یکی سازم [چ: سازد] و از هر خانه که حرکت کنم، در دوم خانه نزول نکنم، به سیوم خانه بازروم؛ لاجرم به دو بازی [چ: باری] از میان رقعه به کنار نطع نشینم.» همین اختلاف را مثلاً در حرکت فرزین نیز می‌بینیم

که — درست به‌مانند مهره فیل در بازی امروزی — به‌صورت کژ حرکت می‌کرده است.

چنانکه گفتیم، این اختلافها در شیوه‌های بازی نیز وجود داشته و متأسفانه پژوهش کارآمدی در این زمینه به انجام نرسیده و لذا ناگزیریم که دانسته‌های مورد نیاز خود را از متون کهن به دست آوریم. به همین دلیل بایسته است تا متن‌های مرتبط با این موضوع را شناخته و به تصحیح آنها پردازیم.

یکی از کهن‌ترین فهرستهای نگاشته شده درباره تألیفات شطرنج، کتاب *الفهرست* (اثر محمدبن اسحق الندیم، تحقیق رضا تجدد، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱ش [چ ۲]، صص ۱۷۲-۱۷۳) است که در بخشی از آن به شطرنج‌بازانی که درباره بازی شطرنج کتابهایی نگاشته‌اند (*الشطرنجیون الذین ألفوا فی اللعب بالشطرنج کتبا*) اشاره شده است. این نوشته نشان می‌دهد که نگارش درباره شطرنج پیش از سال ۳۸۰ق (سال درگذشت ابن ندیم) رواج داشته است.

پس از این ندیم نیز نوشته‌هایی درباره آموزش شطرنج نوشته شده که مشخصات و نسخه‌شناسی آنها در برخی فهرستهای مشترک یا مقالات اختصاصی درج شده است. یکی از آخرین مقاله‌های فارسی مرتبط با این موضوع، نوشته‌ای است از پرویز اذکابی (با این مشخصات: «گزارشی درباره شطرنج»، *آینه میراث*، مسلسل ۳۰ و ۳۱ [پاییز و زمستان ۱۳۸۴]، صص ۱۴-۴۴) که در آن به شناسایی آثار شناخته شده — موجود یا غیر موجود — درباره شطرنج پرداخته شده است.

با نگاهی به این مقاله درمی‌یابیم که نوشته‌های فارسی درباره شطرنج تا چه اندازه اندک می‌باشد و آنچه هست معمولاً شامل تکنگاری‌هایی تفننی (مانند مناظره اشیا) می‌باشد که مشکل چندانی را برای پژوهشگران حل نمی‌کند. برخی نوشته‌های دیگر هم هست (مانند *راحة الصدور و نفائس الفنون*) که فقط بخش کوتاهی از آنها به آموزش مقدماتی این بازی اختصاص یافته و بسیاری از جزئیات در آنها ناگفته مانده است. بنابراین دستیابی به متون کهن و مبسوط در این زمینه بسیار اهمیت دارد و ما در اینجا می‌خواهیم به شناساندن نسخه منحصر به فرد یکی از این آثار پردازیم.

متن مورد گفتگوی ما مجموعه‌ای است از چهار

گزارش میراث

یادکرد منصوبات شطرنج اختصاص یافته است. منصوبه عبارت از وضعیتهای خاص بازی است که توسط استادان، شطرنج ابداع شده و برخی از آنها به نام همان استادان، موسوم شده است. برای نمونه در تحفة العرافین خاقانی (ابیات ۱۵۹۴ و ۱۵۹۵ تصحیح نگارنده) آمده:

با مدح تو بیدقی فروکرد

فرزینندی عجب نکو کرد

اول که به منصب سخن تاخت

منصوبه نو به نام تو ساخت

جالب توجه اینکه در دیباجه کتاب، این اصطلاح به صورت «منسوبه» (به سین و نه صاد) ضبط شده است: «و خود علی سبیل الانفراد در تعلیم شطرنج و کیفیت ملاعبت آن متقدمان و اهل صنعت این کار تصانیف ساخته‌اند و منسوبات نهاده و انرا به استادان بزرگ منسوب کرده بل که به حالی رسانیده کی چشم بسته می‌بازند و درین میدان مجالی می‌نمایند...»

نگاهی به نگاشته‌های مرتبط با شطرنج نشان می‌دهد که بخش اعظم این آثار به منصوبه‌ها اختصاص دارد و این دور از انتظار نیست چرا که آموزش شطرنج بوسیله این منصوبه‌ها بهترین راه انتقال مهارتهای این بازی است. و حتی امروزه نیز در نرم‌افزارهای آموزشی شطرنج، از این شیوه استفاده می‌شود.

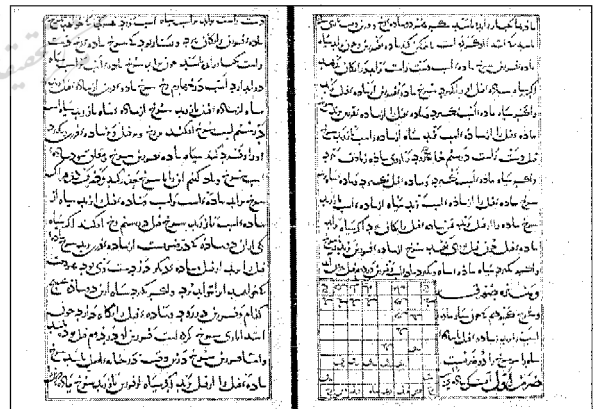
درباره آن از دیباجه اثر پیشین یاد کردیم. در ادامه همین رساله نیز مطلبی آمده که موضوع این نوشته را دقیقاً روشن می‌کند: «آورده‌اند از محدثان کی در روزگار ماضی، ملوک عرب بر پادشاهان عجم به چند چیز مفاخرت می‌کرده‌اند و یکی ازان، شطرنج از بر باختن بودست. چون اهل عجم، باختن شطرنج به کمال رسانیدند، ایشان نیز بر شطرنج از بر واقف شدند و بی شطرنج و بساط، باختن گرفتند. و چون این...»

و عبارت پایانی مقاله (در: ص ۱۸۱) نیز مفهوم «تعقید العیون» را به خوبی روشن می‌کند: «... و این طریق کسانی باشد کی بی حضور شطرنج، شطرنج بازند و انچ چشم بسته بازند و شطرنج حاضر باشد همین حکم دارد و اگر شرح این مطول گردد، بی استاد میسر نشود. تمت و بالله العون و العصمة.»

۳. اثر بعدی مقاله‌ای با عنوان «المسائل فی اوضاع الشطرنج و اختلافها فی الغالب و القایم» است (در: صص ۱۸۱-۱۸۶) که به دو اصطلاح «قایم» (برابری بازی) و «غالب» بودن (برتری یکی از دو خصم) در بازی شطرنج می‌پردازد. پایان مقاله چنین است: «... و انچ گفتیم در غالب و قایم وقتی بود کی هر دو نیک‌باز باشند و اگر یکی تیز باز، اگرچه دو اب او زیادت بود اما به باز قایم کند ولیکن این حکم را نشاید و الله اعلم. تمت بتوفیق الله و عون عصمته.»

۴. مطلب بعدی با عنوان «آغاز منسوبات از تصنیف متقدمان و متأخران» مقاله‌ای است (در صص ۱۸۶-۲۸۶) که متأسفانه از پایان افتادگی دارد و چنانکه از عنوان آن برمی‌آید، به تشریح شماری از منصوبه‌های شطرنج اختصاص یافته و از این دیدگاه، موضوع آن با موضوع نخستین اثر این مجموعه یکسان است.

گفتگو درباره متون فارسی بازمانده درباره شطرنج و همچنین اصطلاحاتی که در این بازی به کار می‌رفت، مجالی گسترده‌تر می‌طلبد. عجلالتاً این مطلب را نوشتیم تا یکی از کهن‌ترین نوشته‌های فارسی در آموزش شطرنج را به پژوهشگران معرفی کنیم و امیدواریم که به خواست خداوند، صاحب همتی پیدا شود و این مجموعه را تصحیح و چاپ کند.

۲. دومین اثر مندرج در این مجموعه رساله کوتاهی است که درست در دنباله نوشته پیشین درج شده (صص ۱۷۶-۱۸۱) و با عنوان: «هذا نوع من انواع الشطرنج بتعقید العیون» آغاز می‌شود. این عنوان مرتبط با همان شیوه چشم‌بسته بازی کردن است که پیش از این عبارتی را